

عصائی نامہ

تصنیف

سید یوشع بی اے (علیگ) حیدر آبادی،
 جوئیر لکچرار فارسی، اونیورسٹی مدراس.

اپریل ۱۹۳۷ء

فت
۱۹۱/۵۱۵۵
۷۲۴
۷۲۶

M.A. LIBRARY, A.M

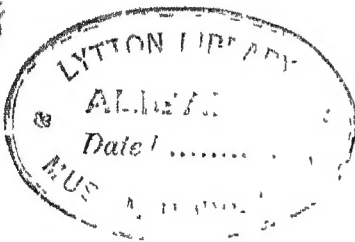
PE726

۷۸۶

۹۲

CHECKED-2002

عصائی نامہ

تصنیف

سید یوشع بی اے (علیگ) حیدر آبادی،
جونیر لکچرار فارسی، اونیورسٹی ہند راس.
اپریل ۱۹۳۷ء

التماس

بہجہ بہجہ

فتوح السلاطین، تصنیف منظوم عصامی، یکے از شاہکارائے ادبیۂ پارسی و از نوادرو نفائس کتب تاریخ است کہ در ہندوستان تالیف شدہ۔ ولے بد بخانہ، باین قدر وقیمت و بزرگی شان از چندین صد سال از نظر عامۃ فضلا و ادبا مہجول بودہ است، تا بہ حدی کہ ہر شیچ از کتب تذکرہ معتمد، چہ مطبوعہ و چہ خطی، از نام این شاعر شیرین مقال یا دنیا ورودہ اند، و در کتب تواریخ ہم، ہر شیچ مورخ از دے اسکے نبودہ است، الا نظام الدین احمد بخشی و محمد قاسم فرشتہ کہ بہ تالیف خود شان در دوسہ جائے اورا سرسری یا د کردہ اند۔ ہمے این بحث و ہر آنچہ کہ در باب این شاہکار ادبیۂ فراخ رفتن بود گفتہ و آوردہ ام در عصامی نامہ کہ ہرچو یک مقدمہ ایست آن کتاب مستطاب را۔ لہذا عادۃ آن درینجا غیر لازم دانستہ از آن صرف نظر می کنم۔

وقتے کہ سال قبل بہ واسطۂ اونیورسٹی مدراس نسخہ فتوح السلاطین، محفوظۂ کتاب خانۂ اندیا آفس لندن، را ایستم از وجود نسخہ دیگر، شیچ اطلاعی نداستم۔ و آن نسخہ ہرچو واحدی نسخہ

در دنیا شمرده می شد؛ چه در هیچ از نهارس کتاب خانہائے مہتمم
ہندوستان و اروپا، کہ طبع گردیدہ است، نسخہ دیگر را نشان
نمی دہند. بعد از تفتیش و تجسس بسیار کہ درین خصوص نمودم، باے
اخیراً از حسن اتفاق مطلع شدم کہ یک نسخہ خوشے بہ کتاب خانہ
شخصی مولوی محمد غوث صاحب، در حیدرآباد دکن، محفوظ است .
فی الحال بہ جناب محمد غوث صاحب نوشتہ از برائے عاریہ دادن
آن نسخہ التماس نمودم. و ایشان از فراخدلی و بہ کمال مہربانی آن
نسخہ را فرستادہ مرا بے اندازہ خوش حال و تشکر ساختند.
در خاتمہ بہ فرّ توفیق این ذکر دگار امید دارم کہ اونیورسٹی
مدرسہ پچنین کتاب ستطاب فتوح السلاطین را در آتیہ نزدیک
طبع رساندن موفق شود.

سید یوشع

مورخہ ۱۰ مارچ ۱۹۳۶ء ریحی.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
نَحْمَدُهُ وَنُصَلِّي عَلَى رَسُولِهِ الْكَرِيمِ

حُمدِ باری تعالیٰ

بنامِ خدایِ کشایم زبان	بدان ذاتِ بخشندهٔ مهربان
خدایا، یگانه، مہا، داورا،	جہان آفرینا، روان پرورا،
بہ صفت نہ یار است اندر زبان،	نہ از صدیکے شکر گفتن توان
بہ صنعت اگر موشگافی کنم	نیارم کہ حمد تو دانی کنم
بہ خاموشی شکر ت بجا آورم،	نخوشی است در عاجزی یا درم

نعتِ سرورِ انبیاءِ صلی اللہ علیہ وسلم

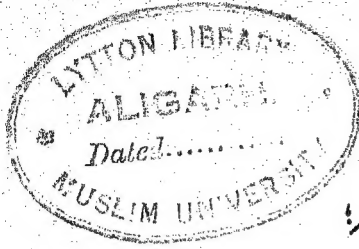
در دل کشایم بنامِ رسول	ز درگاہِ "لولاک" جویم قبول
ایاست در و خاتمِ مُرسلان	توئی رحمت از بہر خلقِ جہان
بہ ہر دو جہان رہنمایم توئی	بہ دریائے کُن ناخدا ایم توئی
ثنایت ازین بندۂ ناسزا	چہ آید کہ گویم، بگوئی مرا؟
ثنایت بہ ایزد را کردہ ریہ،	چو لیس و ظہ است در پردہ ریہ

ذکرِ عصامی، رحمۃ اللہ علیہ^۲ برسبیل معرفتی

الائے بزرگان و کار آگہان ، و یا خوشنویان باغِ جہان ،
الائے حریفانِ فرزانہ فر ، کہ دارید از حالِ ماضی خبر ،
بہستانِ معنی خرامیدہ اید ، گلانِ تصانیف بوئیدہ اید ،
بخوانید اذکارِ پیشینان ، بدانید احوالِ نام آوران ،
بدانید فردوسی خوش بیان ، بدارید شہنامہ را بر زبان ،
نظامی و سعدی ، شیرین زبان ، ہم آن خمسه و نیز ہم بوستان ،
بدانید ہم خسرو و ہم حسن ، بہان خوش خیالان شیرین سخن ،
غرض یاد دارید ازینان بسے ، ولے یاد دارید از یک کسے .

دریغا ، ہمیش نام نشیدہ اید ،
ز باغش کیے گل نشیدہ اید .

نگویم ، ولے ، این خطائے شماسست ، بہانا خطا ہائے اسلافِ ماست ،
کہ گفتار اور انہان ساختند ، بہ نام و نشانش پیرداختند .
چو کس با کمالش نشد معترف ، بہ محرابِ نسیان شد او معترف .
ببرندش زیاد مردم چنان ، کہ ، گوئی ، بنودہ گہے در جہان .

بہ وضع جہان را نماند قرا را

بلے ، مر جہان است ناپائیدار

کند بیدلی گہ ، مدار اسگہ ، نہانی گہ ، آشکارا گہ ؛
بہ یک حال نبود بہ کس روزگار گہ دشمن است و گہ دوستار
کنون ، آن بجائے نہانی نماند ،

بہ رویش حجاب زمانی نماند ،

ورق دور گردون بگردانده است ہم آن بیدلی نیز در مانده است .
بیائید بامن ، آیا دوستان ، برم تا شمار ابدان بوستان ؛
بسا زیم آنجا کیے انجن ، بچینیم ، آن گہ ، گل و یاسمن ،
بیائید تا یک دو ساغر ز نیم ، بہ دور قدح سرخوشیہا کنیم ؛
(من این نقل خوش در میانہ نہم ، ز جام طرب داد عشرت دہم)
ز نام و نشان کنم با خبر ، بہ باغ و بہارش شوم راہبر ،
گویم ز احوال آن نکتہ دان ، گویم ز اوصاف آن خوش بیان ،
ز گفتار آن فخر گوئے دکن ، ز کردار آن صاحب علم و فن ،
از ان نامہ عالی در گرفت ، کز آن خامہ شاعرے برگرفت ،
زدانائے روشندل خوش سیر ، کہ یعنی عصا می صاحب ہنر ،

خوشا گلشن ہند جنت نشان

چنین طوطیے زاد شکر نشان !

خوشا دہلی آن تنگاہ سلف کہ وئے چنین او فنادش بہ کف !

زہے دولاباد کو درکنار   پورہ آن گوہر شاہوار !
 چو دیدش کہ چون ماہ تابان بتافت   ہی دید فرصت، چو فرصت بیافت
 بصدخر می آن گہر در نہاد   بہ دہیم سلطان بہمن نثر اد

تقریف کتاب فتوح السلاطین عصائی رحمۃ اللہ علیہ بہ بنائے زمان

عصائی ہمان طوطی خوش بیان
 چو برہفت صدر است پنجاہ بود
 (شب دروزخون دل خوشتن
 (نہاے کیے بوستانی اساس
 فتوح السلاطین است من آن
 چو شہنامہ و خمسہ گنجوی
 چہ بستان کہ دروے بسے خفگان
 چو شہنامہ و خمسہ افسانہ نیست
 حکایات گردان ہندوستان است
 ہنربران کہ بد ملک ہندوستان
 یلانے کہ در عرصہ پُر دلی

کہ در ہند بود است شاعر یگان
 کیے نامہ خوش رقم می نمود
 ہی کرد آب از پئے این چمن
 ریاحین یکشتے در و بقیاس
 کیے نغز تاریخ ہندوستان
 کیے بوستانی است در پہلوی
 چو گلہائے تریافتہ تازہ جان
 بدونیک شاہان بیگانہ نیست
 کیے ماجرائے ہمن بوستان است
 ولادت کہ جد و آبائے شان
 ز رستم ر بودند گونے یلی

نہ ایدون کہ فردوسی نغمہ خوان
 "نقش کردہ ام رستم پہلوان
 بہ گفتارِ خویش آورد در بیان
 و گرنہ لیے بود در سیستان"
 چنین حرف ایدر نیاید، مگر
 سخنہائے سنجیدہ و راسترز

صورتِ حالِ نسخہٴ فتوح السلاطین
 کہ بہ ایمائے این بندہ بہ واسطہٴ اونیورسٹی
 مدراس از کتاب خانہٴ اندیا آفس، لندن
 خواستہ شد، متضمنِ جدوجہد و احساسِ بندہٴ

ہمین نامہٴ خوش بہ دستم فلاح
 گر فتم چو زان بوستانِ نسخہ
 دل و جان من شد از ان شاد شاد
 پئے نقش برداشتم خامہ را
 سو اد رتم پے سپر ساخت است
 بدیدم کہ کرمان برو تاخت است
 ورق در ورق نامہ چون تا فتم
 دو سہ جاے اوراق کم یا فتم
 گے از میان بیہارفتہ است
 کہ از کا تبش سہو ہارفتہ است

برین حال آہے دروغم دمید
 ز چشمم بہ دیر اشک پیہم دوید

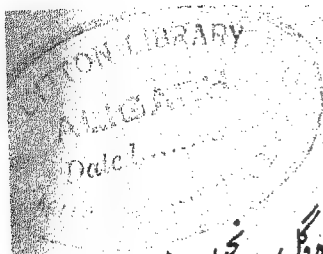
بہ حالی چین، شاہ کار سے چنان ! ہم از دست بیداد و جور کیان ؟
 ز بہر یی بجز دین ز من ، ز بہوشی عاقلان و طن .
 (چنین مرغ وحیف اندرین ستان ! چین طوطی و حبس ہندوستان) !
 ہم آخر ازین یادگار سلف بے نسخہا رفتہ اندر تلف .
 درین باب کردم بے گفت و گو

ہم اندر کتب خانہا جست و جو
 جز این نسخہ در دہر کم یستم ز بہر ش کہ ہر گوشہ کا فتم
 عجب نے کہ از دست برو زمان ہمہ نسخہا رفتہ اندر زیان .
 شتم بس کہ دور زمان راندہ است یکے نسخہ بس ہمین ماندہ است .
 ہمین و من و جہل و ناداریم چین نامہ و این ہواداریم

نظرے بر کم النفاقی اہل دیار درین مدت درازش صد سال

درینا کہ کہ در عرصہ این زمان خریدار وے کس نشد در جہان .
 زشش صد فزون سالیان در گذشت کہ یک چشم دل سو او و انگشت .
 ہمین است آئین دور زمان کہ دار و ہنر ہائے دانا نہان .

لہ "حال چہ نسخہ" اسوائے نسخہ لندن، نیانفہ بودم، بچہ اللہ کہ امروز یک نسخہ دیگر از فتوح السلاطین
 در دست است .

چنین نے کہ دروے کسے تنگ ریڈ ازین بوستان میوہ و گل بچید
ہمانا بہ باغش گذر کردہ اند ز شاخ معانیش بر خوردہ اند
ولیکن گفتہ کسے کا این چنین است گویم کہ این فعل از بغض و کین است
کسانیکہ حظے از آن بردہ اند
ز باغ معانیش بر خوردہ اند

بجوردند و بر دند اور از یاد بہ لطفیش جان را نکر دند شاد
فرشتہ و بخشی تاریخ دان علی عزیز و اے دیگران
فزون بہرہ زان نامہ برداشتند دے وصف آن ہیچ نگاشتند
یکے را پدر ز آسترا باد بود ہرات آن دگر را بسے یاد بود
غرض این ہمہ از اجانب بدند از آن جانب ملتفت کم شدند
ولیکن چون بت بہ من در رسید

دل من بہ سولش بہ غایت کشید

شدم ساختہ تا گارم قلم بہ توصیف آن نامہ خوش رقم

ذکر محاسن فتوح السلاطین و مفام عصامی علیہ
در شعر و ادب و فن تاریخ بر سبیل اختصار

سخن بہت ہیچون سرود خیال کہ خواندش اندر سرود مقال

علہ محمد قاسم فرشتہ بن غلام علی آستراادی مؤلف بخش از اسپی معروف بہ تاریخ فرشتہ علہ بخشی نظام الدین احمد
ہرودی مؤلف تاریخ طبقات اکبری - علہ علی بن عزیز اللہ طباطبائی ستمانی مؤلف تاریخ ایران آخر -

سرودے دل انگیز آد سخن - دل انگیز د جان پرور انجمن .
 ز نثر است مر نظم خوشتر ہے ؛ شک آرد درین باب کمتر کسے ؛
 (خرد را اگر نثر خوش درخوار است ؛ چو موزون تراست نظم از خوشتر است) ؛
 ز نثر است الفاظ او کم ، مگر بگوید معانی ازو بیشتر .
 صداقت بود جاگزین در سخن ؛ به زیبائیش کم رسد هیچ فن ؛
 به پیرایه اش صدق تابنده است ؛ از ورستی در جهان زنده است .
 درو نور ہر علم و ہر دانش است ؛ وزو علم و فن را ہم آرایش است .

ہماںست تاریخ آئینہ

کہ ماوتو از چشم پارینہ

بینیم دروے تماشائے دہر ؛ چہ جنگ و چہ صلح ، چہ مہر و چہ قہر ؛
 تجارب کہ در دور ماضی گذشت ؛ ہر آئینہ امر و ز تاریخ گشت .
 وجودش بدارد بہ راہ زمان ؛ چراغ تجارب پئے رہروان ؛
 ضیائش پئے کاروان نور پاش ؛ صدائش پئے رہروان دور باش ؛
 مرآیندگان را کند منتبہ ؛ بر آئین مطبوع و دستور یہ ؛
 ز راہ خطر می کند ہوشیار ؛ بہ کار ظفر می شود پیشکار .

مراہن نامہ راہست تاریخ فن

کہ روشن نمود است آن را سخن .

نہ تاریخ بل مخزن پندہست ؛ کش امثال با پند پابندہست ؛
 بحر بیکے نسخہ جانفراہست ؛ یکے قند آلودہ سقمونیاست .

ہمان نغمہ گفتارِ ہندوستان
 ہموکشِ تخلصِ عصامیؒؑ بود ،
 بہ گفتارِ فردوسیؒ ہند او
 بازو چو مجلس بہ آہنگِ پند
 بہ طرزِ بیانِ راست و سادہ تر
 نوازشِ سرودی است کارِ دسورد
 دلِ سرد را باز آرد بہ جوش ،
 ہم از خوابِ غفلت بہ ہوش آورد
 دلِ آزدگان را بسے غمِ گار
 چو در آخرِ ذکرِ ہر شاہِ ہند
 چنان می کشد پردہ از روئے کار
 بدان تا بہ ہر جا کہ مردِ گزین
 سلاست بہ گفتارِ دار و چنان
 کہ بد شاعر و ہم مو رنخ یگان ،
 چو فردوسیؒ و چون نظامیؒؑ بود ،
 نظامیؒ ثانی است در رنگ و بو
 چو سعدیؒ است شایانِ صدرِ بلند
 بیانشِ مسلسل ، سخن با اثر ،
 کلامشِ نماید بہ خاطرِ خطور ؛
 ز بہرِ دلِ مردہ داروئے نوش ؛
 چو زندہ دِلان در خروش آورد ؛
 رو ز زندگیِ راست آموزگار ،
 بیار و سخنانِ خاطرِ پسند ،
 نماید چو آئینہ روزگار ،
 بگیرد از ان پندِ خاطرِ نشین ؛
 کہ در یائے گنگ است گوئی روان .

محاسن بے ہشت اندر کلام

نیارم کہ ایدر نیارم تمام
 ہمہ علم و فن را دلش مخزنے
 چو اصحابِ کیفن بہ ہر یک فنے
 چہ زرم و چہ نرم و چہ مہر و چہ کین
 چہ رمزِ اندر اخبارِ دنیا و دین
 چہ صورتِ نگرہ و چہ سازِ بیان
 چہ لطفِ معانی و چہ شعرِ روان
 چہ ساز و سرود و چہ راجِ دسورد
 چہ حسنِ دلاویز و ذوقِ شعور

بہ معنی اصابت در اِجازِ حرف ،
 چہ کیف ، و چہ سنجیدگی ، سخن
 چہ نقد و نظر ہم بہ شعر و سخن ،
 چہ احساس ملی ، چہ حب وطن ،
 چہ تائید و افسانہ و پذیرا ،
 ہمہ دارد آن شاعر بے نظیر .

از آن پس کہ فردوسی طوس زاد

کیے یادگاری بہ گہبان نہاد

نظامی باید بہ بزم سخن ،
 و ز آن پس کسے ہجو و برخواست
 یکے ترک در ہند آراست بزم
 ہمان خسرو نغمہ سنج گزین ،
 پس آن گہ در اقصاء ہندوستان
 عرب زادہ لیک ہندی مرثت ،
 برو ختم شد محفل شنوی ؛
 عصائی است آن طوطی خوشنوا
 بہ طرح نو افکند رسم کہن ؛
 ز ایران زمین مرد دیگر خواست ؛
 ہی رائد ملک سخن را بہ خنم ،
 ہمان شاعر و عارف پاک دین .
 (کیے طوطیے زاد شکر نشان)
 نوازن چو طوطی باغ بہشت ؛
 عرب زادہ خاتم پہلوی ؛
 کہ آمد بدین شیوہ نغمہ سرا .

ز رومی و سعدی نیکو نہاد
 کجا محفل شعر و رومی کجا
 سرود و دیار پردہ دیگر است
 نکر دم درین مجلس شعر یاد ؛
 چہ نسبت بدین بزم آن شیخ را ؛
 ز شاعر بے پایہ اش برتر است .

نمی داشت سعدی سیر رزم و بزم به "ندبیر و اصلاح" می کرد و عزم؛
بدین گونه نامه پیرداخت است؛ یکے بوستان دگر ساخت است.

همین نے کہ ادشاعرے بود و بس؛ نشد ہم مورخ چو اد، سچ کس؛
که یعنی در اقلیم ہندوستان؛ (کہ آمد مردوخ تراز بوستان)
اگر چه مورخ بسے خاستند؛ چمنہائے رنگین بیاراستند؛
نظامیؒ و منہاجؒ تاریخ دان؛ نیستند تاریخ ہندوستان؛
نظامیؒ بہ عہد شہر راستین؛ کہ خوانندش انتیش شمس دینؒ؛
بہ عہد شہ ناصر الدینؒ را د؛ یکے طرح منہاجؒ خوش تر نہاد۔
از آن پس عصامیؒ زکار آگہان؛ بیفکند کانے درین خاکدان؛
پس آن کہ ضیا دینؒ بڑنی ز ہند؛ بیاراست تاریخ خاطر پسند؛
سپس آذریؒ خامہ راساز کرد؛ بہان نامہ بہمن آغاز کرد،

علہ صدر الدین محمد بن حسن نظامیؒ، مؤلف تاج المآثر، علہ ابو عمر منہاج الدین بن سراج الدین جزجانی
مؤلف طبقات ناصری، علہ سلطان شمس الدین انتیش، ۶۰۴ھ، ۳۳۳ھ، ہجری مطابق ۱۲۱۰ھ تا ۱۳۳۵ھ، سی۔
علہ سلطان ناصر الدین بن ناصر الدین بن شمس الدین انتیش، ۶۳۹ھ، ۶۶۵ھ، ہجری مطابق ۱۲۴۱ھ تا ۱۳۶۶ھ، سی۔
علہ فتوح السلاطین، تالیف عصامیؒ، در ۵۸۱ھ، ہجری مطابق ۱۳۵۰ھ، سی۔
علہ تاریخ فیروز شاہی، تالیف ضیا الدین بڑنی، در ۵۸۸ھ، ہجری مطابق ۱۳۵۶ھ، سی۔
علہ جلال الدین حمزہ آذری بن علی بن حسن الطوسی، مؤلف بہمن نامہ تاریخ منظوم سلاطین
ہندیہ دکن، (متوفی ۸۶۶ھ، ہجری مطابق ۱۴۶۲ھ، سی)۔

بہ دورِ سہ گانِ بہمنی شہریار
 ز بعدش تواریخِ ہندوستان
 چو احمد چو قادر چو بوالفضل نیز
 ولیکن عصامی ز چوگانِ فن
 بہ اقلیمِ تاریخِ شاہ است او
 درین فن بر آئینِ روشندان
 سرودے سراید بہ فرخندگی
 بہر داحت منظومہ آبدار ؛
 فرادان نبشتند نام آوران ؛
 نظام و فرشتہ ز اہلِ تیسرہ ؛
 رہود است گوئے ازین انجمن ؛
 درین بزمِ انجم چو ماہ است او ؛
 کشد پردہ از روئے کارِ جهان ؛
 دہد مردگان رازِ سرزندگی ۔

ذکرِ درِ نسبِ عصامی، رحمۃ اللہ علیہ و کیفیتِ مدِنِ نیاگانِ او در ہندوستان

شنیدم شبے از شہانِ عرب ، کہ نعمانِ مندرِ رُبد اور القب ،
 بہ حیرہ کہ بُد از بلادِ عراق ، ہی را ند ملکہ بہ صد طُطراق ۔
 بہ نزدیکِ آن شاہِ فرخندہ کام یکے حاجے بود نامشِ عصام ،
 یکے با وفار استباز و امین ، خصالش پسندیدہ ، طبعش گزین ؛
 بہ نیکی چنان بُد بر آوردہ نام زوندے مثلِ ہم بہ نامِ عصام ۔
 عصامی از اولادِ آن مرد بود از آن رو بہ وے بستے می نمود ۔

لہ سلطان احمد شاہ ، سلطان علاء الدین ثانی و سلطان ہمایون بہمنی ، ۸۲۵ تا ۸۶۵ھ مطابق ۱۴۲۲ تا ۱۴۶۱
 ۱۴۶۱ھ (سیمی) لہ ملا احمد تنوہی مؤلفِ تاریخِ الفی ۔ لہ عبد القادر بدایونی مؤلفِ منتخبات التواریخ
 لہ ابو الفضل مؤلفِ اکبرنامہ ۔ لہ نظام الدین احمد شہی مؤلفِ طبقاتِ اکبری ۔ لہ محمد قاسم فرشتہ
 مؤلفِ گلشنِ ابراہیمی ۔

عصائی در اثنائے این داستان

از اجداد خو و ذکر کردہ چنان

کہ وقتے (وزیر سے بہ بغداد بود)
 (بہ دستش ہمہ حل و عقد دیا ر)
 (در آن ملک قرنہ وزارت برآمد)
 (مدارِ ممالک بد از ہوش و رائے)
 (کے کو بگشتے در آن ملک شاہ)
 (نہ بے رائے اسپج رائے زدے)
 (ہم آخر شنیدم در آن تخت گاہ)
 (وزیر گزین پیش آن شہسہ یار)
 (ہمان شاہ چون مرد خود را بود)
 (وزیر گزین چون چنان حال دید)
 (خج آورد در سمت ہندوستان)
 (ہمان شاہ خود رائے و انجمنہ مرد)
 (بدان تا وزیر مصفا ضمیمہ)
 (ز خود رائیش صاحب ہوشیار)
 (ز جہدش شنیدم کہ کم باز گشت)
 (چو دستور از آن ملک بیرون فٹاد)
 (محیط کرم معدن داد و بود)
 (سپردہ سلاطین آن روز گار)
 (جہان فخر ملک عصا میش خواند)
 (ضمیرش بہ ہر باب مشکل کشاے)
 (وزیرش بکر دے در آن تخت گاہ)
 (نہ بے علم او دست و پاؤں نوے)
 (یکے مرد خود راؤ شد پادشاہ)
 (یکے رائے زد اندر آن روز گار)
 (ز رائے شنیش عُدو لے نمود)
 (شنیدم کہ آن تخت کہ مہرہ چید)
 (اباخیل و اتباع و باد و ستان)
 (بسے خواست غدر خطائے کہ کرد)
 (در آن ملک گرد سکونت پذیر)
 (چو آشفتنہ بد اندر آن روز گار)
 (سوئے کشور ہند و ساز گشت)
 (شنیدم در آن ملک بس فتنہ زان)

(وزیر گزین سر بہ ملتان کشید)

(چو خلیش تمامی بہ ملتان رسید)

(از آن خیل قومے بہ ملتان بماند ، دگر خلق باوے بہ دلی براند)
 (چونزدیک دہلی در آمد وزیر ، شنید این خبر شاہ روشن ضمیر)
 (کہ آمد ز بغداد یک مرد کار کہ بود دست دستور آن خوش ديار)
 (شنیدم ز دہلی خرامید تفت ، بہ تعظیم او چند فرسخ برفت)
 (وزیر گزین ہم در اثنائے راہ بہ صد خر می کرد پا بوس شاہ)
 (بے پیشکش پیش خسرو کشید پذیرفت از و شاہ اختر سعید)
 (وزان پس بہ صد لطف بنواختش ہمان روز دستور خود ساختش)
 (دگر روز فرخندہ دستور و شاہ خرامان رسیدند در تخت گاہ)

(بے سال آن شاہ روشن ضمیر)

(ہی راند ملکہ بہ رائے وزیر)

(ہم آخر برائین کار آگہان بہر دند رختے ز دایر جہان)
 (ازین کوچک ہر کیے ناقہ راند وز ایشان بجز نام نیکو نماند)
 (بہ گرسی پنجم مرا بالیقین نیا آمدے آن وزیر گزین)
 (دعائش مرا روز و شب یاداد روان عزیزش ز من شاد باد)

ہمان فخر ملک عصامی نسب ،

کہ آمد بہ ہند از عراقی عرب ،

عصامی مارانیامی شد او ، بہ حسب نسب جد جدش بد او .

یکے پور او بود صدر الکرام رح، ظہیر ممالک شد آن شاد کام۔
 وکیل در ناصر الدین ہمو، یلے ارجمند و سکر تام جو۔
 ہم آن عز دین، پور صدر الکرام، نہالے بد از گلشن بو عصام۔
 بہ دور این بکین ہمان عز دین، یکے بد ز سر لشکر این گزین۔
 بد آن مرد جد عصامی، ہمان نکتہ دان گرامی ما،
 مر این نبسہ را داد او پرورش، کہ تا شد عصامی جو آنے ارش۔

عصامی از احوال و نام پدر

نداد است ما، سیچ گو نہ خبر۔

مگر فوت شد باب آن نو نہال، چو بود او یکے طفلیکے خرد سال۔
 ز نام خودش ہم درین داستان، نداد است نور سیچ جان نشان۔
 ”عصامی“ است اور اختص نہ نام، بود بستے ہم بہ نام عصام۔
 ذکر آمدن عصامی، رحمۃ اللہ علیہ در ولنا پاد،
 منضمین کیفیت آبادانی و باز خرابی، آن شہر
 و دیار از دست سلطان محمد بن تغلق شاہ،
 و خروج کر دین سران برو

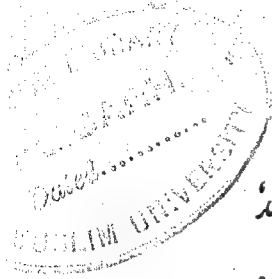
بہ نزدیکی ہفصد و بیست و ہفت، یکے قہر شاہی بہ دہلی برفت :

لہ سلطان ناصر الدین بن ناصر الدین بن مسعود الدین (۶۳۹ھ تا ۶۶۵ھ مطابق ۱۲۴۱ء تا ۱۲۶۶ء مسیح)۔

ہمان پور تعلق مستمکارہ مرد ، کہ بر خلق بیداد ہموارہ کرد ،
 روان کرد در جانب دیو گیر ہمہ خلق دہلی بہ صد دار و گیر ،
 جدا گشتہ ناچار از خان و مان زن و مرد ہر یک چہ پیرو جان ،
 ہمہ اہل دہلی سوئے دیو گیر برفتند بانالہ زار و زیر ،
 ابا مردم شہر آن عز دین ،
 کہ بود ست نو و سالہ پیر گزین ،

بہ جور ہمان شاہ ظالم سرشت بہ صد تخم ہشتہ چو دھلی بہشت ،
 بہ بلیت ، کہ بد اول منزلی ، چو آمد ہمان پیر صاحب دلے ،
 روان را روان کرد تسلیم حق ، روان گشت خود سوئے تسلیم حق ،
 چو جان عزیزش بر افلاک شد ، تن خاکیش در تہ خاک شد ،
 عصائی پس از گریہ ہائے ہائے بہ ناچار با خلق شد رہ گراے ،
 چو با خلق او ہمہ ہی می نمود ، مگر ہفتہ یا شانزدہ سالہ بود ،
 ہی رفت آن خلق بے ساز و برگ ،
 ز پس قہر شہ بود و در پیش مرگ ،

ز سختی رہ مرد مردم بے ، رسیدہ بہ لب جان ہر یک کسے ،
 ہم آخر کشیدہ بسے رنج راہ ، رسیدند عشرے بہ نو تخت گاہ ،
 کہ نہادشہ دولت آباد نام وزین پیش دیو گیر خواندش عوام ،

در آن تخت گد چون عصائی رسید
به ناچار آنجا سکونت گزید

(هم از خلق دھلی کہ عشرے رسید
درین بوم و بر رونقے شد پدید)
(ز دھلی گروہے کہ اتر شدند
فراسم درین ملک و کشور شدند)
(ہمہ شہر و کشور چہ کوہ و چہ دشت
چمن در چمن، کاخ و در کاخ گشت)
(بے رست سبزہ زمرائے او
سہر چرخ گشت از تماشا ئے او)
(سوادش چو بتان شد اد گشت
خطاب نوش دولٹا باد گشت)
(بے اہل دولت در آن شہر ماند
از آتش جہان دولٹا باد خواند)
(ز ہر جنس خلق از نواحی ہمند
در آن شہر گشتہ سکونت پسند)
(ز ہر سو در و خلق آور دروے
ہمہ شہر معمور شد کو بہ کوے)

چو یکند گذشت ازین ماجرا
ہمان پو تر خلق شہے ناسزا

دگر بارہ (تیغ جفا بر کشید
بہ سلکِ ستم خلق را در کشید)
(در بند از ظلم یکہ کشاد
وے نام او "بندِ عدلی" نہاد)
(ز ہر یک طلب کرد مالے بہ زور
ہمہ کشور افتاد در شر و شور)
(بہ شدت ہی گشت ہر خستہ را
شکجہ ہی کرد ہر بستہ را)
(عوامان بہ ہر جانبے تاختند
بے خانہ از بن بر انداختند)
(ہمہ شہر از آن فتنہ پامال گشت
ہمہ خلق از ظلم بے حال گشت)
(اسیر آمدہ یک بہ یک منعمان
گدائی کنان در بہ در مکرمان)

(بے سرد در آن حادثہ سر نہاد، بے تن در آن واقعہ جان بداد)

از آن پس در آقصائے ہندی بلاو

(بہ ہر جانبہ فحط مہلک فتاد)

(در آمد بہ اولادِ آدم کیمی، ہی آدمی خورد مر آدمی)

(بہ ہر جازرے بود شد کیمیا، بہ ہر جا کہ بد غلہ شد تو تیا)

(نہ بر کس درم، نے فراخی سال، شد از تنگدستی جہان پایمال)

(کے کر تہمائے خسرو پرست، شد از فحط و افلاس در خاک پست)

(جہان غرق می شد بہ گردِ آبِ غم، بے خلق می شد بہ ہر روزِ کم)

چو از فحط و افلاس مردم پرست

بہ خون باز آلود آن شاہ دست

ز دھلی (عوانانِ مردم شکار، روان کرد در ہر طرف شہر پار)

(کہ از ہر قبیلہ پر آرنند گرد، تیر خنجر آرنند ہر جا کہ مرد)

(ستانند اموال از منعضان، ربایند املاک از مکرمان)

(بہ ہر جا سکر ہست گردن زند، بہ ہر جا کریمی است مفلس کنند)

(اسیر آدہ ہر کجا سرکشے، زدہ، ہر کجا خائے، آتشے)

(عقوبت بہ ہر جانبہ می گذشت، چہ شہر و چہ کشور، چہ کوہ و چہ دشت)

(بے مرد زیر شکنجہ بمگرد، ز بخت آن کہ زمین بوم و برخت برد)

ز بیداد خسرو بہ ہر کشورے

بر آورد سہ ہر کجا بدسورے

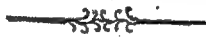
زخو زیز آن ظالم بد نہاد و بہ دکھن بے شور و غوغا فنا د.
 خرو جے بگردند خلق و کُن، گر قندیکسہ دیا رود من.
 سرے را در آن ملک کردند شاہ بہ سر بر نہادند زرین گلاہ.
 شد آن شاہ راناصر الدین لقب کہ بودست باہوش و ہنگ ادب.)

چو آن پور تعلق شنید این جبہ

بیاد بہ دکھن بہ صد کروفسہ

سپاہ ہمان ناصر الدین شکست، بے را بکشت و بے را بست.
 چو مر ناصر الدین چنین حال دید بہ دیو گیر بالشکر خود خندید.
 تعاقب کنان آمد آن شاہ دُون، ہمان روز بگرفت حصن برون.
 بے خون و ناموس مردم بخت، نیارست کس زان مصیبت گریخت.
 (پشش ماہ در کشور دیو گیسہ بر آمد ز مؤمن بہ ہر سو نفیر).
 (ز خون مسلمان توحید خوان دگر بارہ طوفان شد اندر جہان).
 بر آمد یکے یل در آن اضطراب کہ ناش حسن شد ظفر خان خطاب.
 (بر دپھو مردان بہ میدان قدم، را نید این ملک را از ستم).
 پس آن کہ بہ دیو گیر او گشت شاہ، پوشید تاج و بر آمد بہ گاہ.
 (علاء الدین آمد مرا در القب کہ ہم بہمنے بود و بہمن نسب).
 ز عدش دکن تازہ شد سر بہ سر، چین و چین شد ہمہ بوم و بر.

۲۰
در نظم فتح السلاطین و ذکر بربستن
عصامی آرزوئے دل به سیله و دستپارمی
قاضی بہاء الدین صاحب قضیہ

عصامی درین عرصہ بیت سال	ہمی دید جز روید پائسال .
بر آن بیت یک سال دیگر گذشت	بدان سان کہ طوفانِ غم برگذشت .
بدہ ہشت و چل سال برہفت صد	ہمیش سن گیرہ سی و ہفتسم بزد
کہ گذشت چندین بلائے ستم	ہمہ خلق شد غرق دریا ئے غم .
چو چشم بید این چنین رستخیز	دلش شد پیے خلق خوانا بہ ریز
چنان آشنا ئے بیم در دشت	کہ یکسر ز کارِ جہان سرد شد .

چو عمرش در آمد بہ نزد چہل
یکے رائے زداو ہم آخر بدل

کہ از ہند یکہ گزیند سفر	بہ عزمِ حرم سخت بندد کمر .
دے خواست کیش یادگار و ہند	گذار دو گرد مرآسل پسند .
یکے یادگارے ز گنج ہند	یکے گنج دانی ز دور و گہر .
درین دم نہ فرزند بودش نہ زن	نہ میلش ازین پس بہ زن خواشن .
چو آن گرد با دے بہ دکھن قتاو	سواد دود و یواش ہم شد بہ باد .

به خلوت همی گفت با خود نهان

(ز نارنج شایان بند و ستان)

نگارم یکے نامہ دل پذیر ، شوم پس به سوئ حرم راه گیر
 و لیکن حرفیے همی باید م که از لطف او دل بیا ساید
 (بر آید به گردم به هر صبح و شام شود جمله مطلوبم از و سے تمام)
 بدین سان همی کرد بس گفت و گو (شب و روز می گشت و جست و جو)
 (که یابد از آن گونه موزون حریف کز و گرد آسوده طبع ظریف)

هم آخر به روز سے در آن روزگار

بہاء الدین آن قاضی نادر

کہ بد حاجب قضیہ در دیو گیر ، بہ گشترون داد گشتہ شہیر
 (بہ ہر قضیہ چون دید رایش صوب شہش حاجب قضیہ کردہ خطاب)
 کہ یعنی همان شاہ بہمن نیراد علار الدین آن صاحب عمل داد
 غرض خواند برخویش آن نادر عصائی مارا در آن روزگار

عصامی چو آمد بر ایوان او

برفت اندرون تر بہ دیوان او

(بدیش چو آن قاضی نیکنام ، قدم زد بہ تعظیم او چند گام)
 گہر از زبان بر سر افشاندش بہ صد لطف بر صدر بنشاندش
 (نشند چون روبرو یک دگر ، بدادند از حال و ماضی خبر)

بجستے عصامی محرفیے چنان .

چو دریافت مردے شریفو چنان ،

(بہ صد عیش و شیش آن دودنوں ز گفتار خود خواند شعرے فزون)

(چو از روڈا یافت خوشنالی خویش ، برو گفت ہم قصہ حال خویش)

بہاء الدین آن قاضی دیو گیسر ،

(کہ بد نظم و شرش طبیعت پذیر)

(بگفتا ، چین بلبلے خوش نوا بہ گلزار فردوس باشد سزا)

(چین مرغ جیف است درین شا چین طوطی و حبس ہندوستان)

(سزائے چین بلبلے لالہ زار نباشد مگر مجلس شہر یار)

ہمان دم بردش بہ درگاہ شاہ رساند آن گہر را بہ شاہی کلام .

بر دین عصامی بہ درگاہ سلطان

علاء الدین حسن بہمن شاہ آرزوئے

نامہ نوشتن از تاریخ شاہان ہندوستان

در اتباع شاہنامہ فردوسی

عصامی گرفت آن گہے خامہ کہ تا در سخن نو کند نامہ .

چو از حمد باری و نعت نبیؐ پیرداخت نغمہ بہ شیرین لہی ،

بگفت آن گہے مدحت شاہ ہم (کہ اسلام را و اخیر از ستم)

بدین سان خودش عرضه کرد آرزو نہ
 بگویم اگر شہ دہد ز نیہار نہ
 در او راقی شہنامہ شد نقشبند
 مدیافت از روضہ مصطفیٰ
 بسے یاری از شاہ غرین رسید
 بگردے بصد آرزو جت و جہ
 وِ ترم یک زمان نیز نگذاشتے
 دل شاہ محمد درین کاریافت
 رہ کندن کان گوہر گرفت
 زیران تار بخدان باز جت
 دل خویش با طبع ہمزاز کرد
 بیار است آتش کدہ چون بہشت

ز در گاہ شہ بود تسلیم لے
 ققاعے تشرش از عطایش خرید
 نہ فردوسی آن گنج گوہر کشاے
 بماندست از نام شان یادگار
 بہ شہنامہ باقی است نام شہان

آباد ح پیش شہ نامہ
 (مراہست رازے درین کار و بار
 شنیدم چو فردوسی ہوشمند
 پس از یاری حضرت کبریا
 چو با خود در آمد بہ گفت و شنید
 شب و روز محمود از حال او
 بہ ہر لحظہ پاس دلش داشتے
 چو فردوسی این روز بازاریافت
 بہ صد خرمی خامہ را بر گرفت
 تواریخ ایران و توران بخش
 نہانی یکے مجلس ساز کرد
 پس آن کہ یکے نامہ خوش بہشت

شنیدم کہ آن نامہ مقصود لے
 (چو مقصود شاعر بہ دامن ندید
 نہ امروز محمود بنیم بہ جاے
 (ہمان نامہ بنیم کہ در روزگار
 (ہمان تا کہ باقی است اندر جہان

(رہی ہم زبردان چو توفیق یافت)

(ز نعت نبیؐ راہ تحقیق یافت)

(کنون خواهد از ایندو کاروان دل شاہ بر حال خود مہربان)

(اگر لطف شہ دست گیرد مرا بہ مداحی خود پذیرد مرا)

(ز تار تخی شاہان ہندوستان نگارم یکے نامہ چون بوستان)

(موشح بہ طغرائے شاہش کنم بہ ہر کشور آن گاہ ہمیش کنم)

(چو این نامہ گردد بہ نامت تمام شود منتشر در ہمہ خاص عام)

(کشاید جقاعے بہ نامت جہان بہ غزنین بر بندش ز ہندوستان)

(ازین نامہ لے خسرو کامران)

(بہ داد ایدانائے راز نہان)

(کہ مقصود من نیست جز اتباع نہ رے خواہم از شہ نہ وجہ فطاع)

عصائیؒ بر دین چین آرزو

بہ در گاہ آن خسرو نام جو

یقین آن کہ چون این شراب سخن بنوشید آن شاہ فرخندہ فن

دل شہ از آن نکتہ آگاہ شد از آن آرزو آرزو خواہ شد

ذکر در کیفیت تصنیف و پذیرائی

فتوح السلاطین و مشقت عصائیؒ

عصائیؒ دین نامہ دل پذیر کہ ہمیش بنیم بہ عالم نظیر

لے این بیت از نظامیؒ بخوی است۔

گہر با بفت است از خامہ اش   گہ از گاہ در بارہ نامہ اش
 بیارم ورنجا کہ شایستہ است   ازان چند گوہر کہ بایستہ است
 کند صنعت خویش صانع بیان   ہی آیدم خوش کہ در این میان
 کنم درج بر چیدہ ز ابیات وے :-   ازان روے چند از مقالات وے
 (الائے ہنر پرور تیز ہوش)
 (کہ داری بر افسانہ بندہ گوش)

(من اینک درین گنجان غریب   کہ از عالم غیبم آمد نصیب)
 (چو فرصت ندیدم بہ صنعت گری   ضرورت فلم می زخم سرسری)

(بہ نزدیک روشن دلان روشن است)
 (کہ عرض معانی چہ مشکل فن است)
 (نہانی چہ خوانا بہ باید چشمہ   کہ سنجیدہ یک گوہر آید پدید)
 (ز وزن معانی و لفظ فصیح   بہ صد فکر یک نکتہ گرد و صبح)
 (وز آن پس سلاست بباہد وُرو   قوافی شایستہ شاید وُرو)
 (چو یک جافرا ہم شد این چند چیز   بباہد وُرو صنعتے چند نیز)
 (پس آن کہ یکے بیت گرد تمام   شود مایہ مرد صاحب کلام)

(دو شاعر درین فن چو کار آگہان   ربو زد گوئے کمال از جہان)

(یکے جلوہ داد و طاؤس را، چو فردوس آراست مرطوس را)
 (دوم بلبل آورد اندر نوا، شرف داد مرگلشن گنجہ را)
 (بگردم من آن ہر دورا پیری، شدم پیرو ہر دورا شنوی)
 (چنان شاد شیر و مرغ ایشان زن، کز اقبال این ہر دو صاحب سخن)
 (ز طاؤس و بلبل بہ ہندوستان، یکے طوطیے ز ادشکہ فشان)

(اگر پرتوسی ز آدم گرفت)
 (بسے گفت افسانہائے شگفت)

(رسانید ختمش بہ محمود را، کہ حق ملک دنیا و عقباش دان)
 (من از آدم و تا بہ محمود بنو، کہ بود ست در ملک غرین خدیو)
 (تختیں درین نامہ بازیب و فر، بہ ویباچہ آورده ام مختصر)
 (پس از عہد محمود تا عہد شاہ، ہشتم ہمہ قصہ سال و ماہ)

(نسب نامہ جملہ شاہان ہند، ہشتم درین نامہ شہ پسند)

(ہر آن قصہ کز راویا نم رسید)
 (ضمیمہ ز درجش گزیرے ندید)

علہ فردوسی۔ علہ نظامی گنجوی۔ علہ شاہ نامہ۔ علہ خمسہ نظامی گنجوی۔

علہ سلطان علاء الدین حسن بہمن شاہ، والی دکن۔

(حدیثی کہ بشنیدم از باستان،
 (وگر آنچہ اندر کتب یافتم،
 (پراگندہ بس دُرِ قیمتِ گران
 (بہ تحقیق افسانہائے کہن
 (حکایاتِ شاہانِ ہندوستان
 (ہمہ باتوار تیغِ کر دم رجوع،
 (کشیدم درین سلک ہر یک گہر،
 (وگر گوہر سے زان گہر ہائے تاب
 (ز فیضِ ہنر کردمش آبدار،
 (بدان تابہ ہر جا کہ گوہر شناس
 (پس از آفرینم بگوید دعا،
 (چو کردم شہ گنجہ را پیروی،
 (بہ نامش ز دم سکہ خسروی،
 (ہم از قوتِ منصفانِ کرام
 (چو این نامہ خوش بہ پایان رسید
 (سلاطینِ عالم صباح و مسا
 (شہانِ را چو دیدم از فتح یاب
 (کشیدم بظہش درین داستان،
 (سراز درجِ آن نیز کم تا فتم،
 (کشیدم درین سلک چونِ قدان،
 (ببردم بسے رنج در ہر سخن،
 (طلب کردم از باخرد و دوشان،
 (چو دیدم موافقِ اصولِ فروغ،
 (بہ جائے کہ دیدم سزاوار تر،
 (چو دیگر گہر ہا ندیدم خوشاب،
 (و زان پس درین سلک ادم قرائ،
 (بگوید مرا آفرین بے قیاس،
 (مرا خواہد آمرزشے از خدا،
 (آقا لیم عالم گرفتہ تمام،
 (دردم ز کشور کشایان رسید،
 (مبارک گرفتند این نامہ را،
 (فتوح السلاطینش کردم خطا،

(شب در روز دیدم کہ پیرو جوان)

(قدم می زند اندرین کاروان)

(ہر آن دم کہ چون صبح دم می زند درین راہ چندین قدم می زند)
 (کسی نیست آگہ ز پایان را کہ پیش گوہست یا اثر ف چاہ)
 (رہے مشکل و رہروان نوسفر شب تیرہ وار و ہا برگذ رہ)
 (درین رہ من امشب چو دیدم بہ از کہ ہم شب دراز است و ہم رہ دراز)
 (در افسانہ گشتم چو کار آگہان کہ آسان شود کار بر ہمرہان)
 (بے گفتم افسانہائے دراز چہ اندر حقیقت چہ اندر مجاز)
 (پئے رہروان توشہ پر و ختم پئے ہمرہان مرکبے ساختم)
 (عجب مجلس اندرین کوچگاہ مرشد میسر در اثنائے راہ)
 (کہ دروے مہیا بود جملہ چیزے و مطرب و نقل و معشوق نیز)

ذکر در آغاز و انجام فتوح السلاطین و عدد اشعار آن کتاب

عضای چو این نامہ آغاز کرد سر حرف چون نخر دان باز کرد
 ز ہفصد فردن راست پنجاہ بود مبارک ہے و شبان گاہ بود
 شد آغاز در بیت و ہفت صیام کہ آرش شب قدر خیر و سلام
 بہ ہفصد چو پنجاہ و یک بر فردو کہ اول ربیع و ششم روز بود

علہ ۲۴ رمضان ۵۵۰ ہجری مطابق ۹ دسمبر ۱۳۴۹ سیعی۔
 علہ ۶ ربیع الاول ۵۵۱ ہجری مطابق ۱۴ مئی ۱۳۵۰ سیعی۔

بہ پایان رسانید این نامہ را، شکست آن گہے گرم ہنگامہ را،
 بدان زود شعری چنین شاہکار، کہ ابیات دارد وہ و دود ہزار،
 مہے پنج و نہ روز چون برد رنج، زور ہائے شہوار بہا و گنج،
 پس آن گاہ آن مرد عالی ہم، یقین آن کہ گرفت راہ حرم،
 دگر باز نامد در اقصائے ہند، ہمان جائیکہ گشت خاطر پسند،
 در ان نسخہ کز لندن آمد بہ دست،

کہ کہ گاہ از در میان ناقص است،
 شمر دم سراسر چو ابیات را، سہ و بیست نام بود و یک کاغذ،
 کہ یعنی شد از دیر قیمت گران، صد سے چار و ہفتاد و دود و زیان،
 ذکر در اشارتے کہ از قلم عصامی،
 سبیل پیش گوئی رفتہ است

ز کاکب عصامی، روشن ضمیر، در او راقی این نامہ دلپذیر،
 برقت است اشارت بہ سوئی کسے، بکردم من اندیشہ در روی بے،
 کہ سوئے کہ راجع بود آن ضمیر، کہ رفت است از آن مرد و رفیق،
 عجب آدم زان اشارت کہ رفت، اشارت بود یا کرامت کہ رفت،
 گذشت است شش صد فزول لیلان، کہ حرفے گفت است اشارت کنان،

ملے دوازده ہزار - ملے نسخہ کتاب خانہ انڈیا آفس، لندن۔

ملے یعنی یازدہ ہزار، پانصد و بیست و ہشت۔

ہمان حرف باشد یکے پیش گفت ، کہ ہم از زبانش ببايد شنفت .
 در آرم ہمان فصل اينجا تمام کہ گفت است آن مرد صاحب کلام :-
 (ذکر در استنصاف تصنیف و عرض مصنف)

(الالے خردمند گوہر شناس ، کہ پاشیدہ گوہر بقیاس ،)
 (بہ باغ معانی گذر کردہ ، ز شاخ تصانیف برخوردارہ ،)
 (دئے گوش بر قصہ من بہنہ ، اگر جائے انصاف است الصادہ ،)
 (مرا در چنین خشک سال ہنر ، بیفتاد سودائے باغی بہ سر ،)
 (بہ نہ روزشوش ساعت و پنج ماہ ، شروع نمودم بہ بیگاہ و گاہ ،)
 (شب و روز خوئی دل خوشیتن ، ہمہ آب کردم پئے این چمن ،)
 (نہادم یکے بوستانی آس ، ریاحین بکشم درو بقیاس ،)
 (نکہ کن درین گلشن دلکش ، کہ تازہ بود ہر صباح و مسا ،)
 (بہ رونق شد آقصای ہندوستان ، گلے نوشگفت اندرین بوستان ،)
 (پئے خلق تر ہنگبہ ساختم ، رباطے درین رہہ پر داختم ،)
 (در و غرفہ کردم دہ و دہ ہزار ، چو گلزار ہر یک بوقت بہار ،)
 (بدان تا بہ ہر غرفہ صاحب دے ، بہ انس معانی کند منز لے ،)
 (مگر میہانے بہ یک غرفہ در ، در آید ز مردان صاحب ہنر ،)
 (ز نزل معانی درین خوش رباط ، زمانے دلش آید اندر نشاط ،)
 (عجب نے کز اقبال آن میہان ، قبول دو عالم شود میزبان ،)

جوابِ آن اشارتِ حضرتِ عصائیؑ از طہر این بندہ

ایا خوش نفس عارف پیش بین
ایا مہربان میزبان گزین

کہ افکندہ در رہ کاروان
در آنجا یکے پہن خوان گرم
نہادی ز الوان نعمت تمام
پئے خلق نر، تنگے ساختی
کز آن خوان ز ہر گونہ نعمت خوند
ولے اسے سخن گوئے صاحبِ کمال
برین مائدہ زلہ بندان بسے
ازین کاروان ناپاسان فزون
فرد آمدند و سپردا خستند
حق نعمت، یک، نشا خستند

ایا عارف و شاعر پاکباز
ازین کاروان من پس از دیر یاز

یکے میہانم بدین غرفہ در
مرید تو ام ہم ثنا خوان تو
ز نزل معانی درین خوش رباط
لیکن ز علم و ہنر بے خبر
کہ نام ریزہ چنیم ہم از خوان تو
بہ خیلے دلم آید اندر نشا ط

ولیکن چه اقبال و دولت کدام؟ کزین گونه نشنیده ام هیچ نام؛
 ز اقبال بیگانه ام من هنوز؛ مراد شب تار گم گشته روز.
 به من گوئی، اے سر روشن روان؛ کجا باشد آن مرغ را آشیان.
 که تا جویش روز و شب هیچ دشنام؛ مگر آیدم آن همازیر دایم،
 که بالاش شود بر تو سایه ننگن؛ قبول دو عالم شوی در سخن.
 درین راه افتاده ام سخت کار

که دارم نه اقبال و نه بخت یار

برم از پئے صبح اتید رنج؛ چو می بینم اندر سرائے سپنج
 که باشد شب تار تاریک تر؛ چو آیدم صبح نزدیک تر
 هم آیدون به خاطر همی آیدم؛ که آن کور رخ بخت بناید م
 نباشد درین راه غیر از تو کس؛ توئی آن حریف خجسته نفس
 توئی آن شکر ریز شیرین زبان؛ توئی آن سخن گوئی رنگین بیان
 توئی آن خوش آهنگ نغمه سدا؛ توئی آن دل انگیز جادو نوا
 همان پیک قرخ پیام توئی؛ همان خوش خبر دوست کام توئی
 که اقبال را ره نمائی به من؛ درین تیره شب از چراغ سخن

خاتمه عصای نامه و ذکر حبیل عصامی رحمۃ اللہ

علیہ متضمن سمرگشت فتوح السلاطین

واحساسات والناس این بندہ

بہ

ہمان اولین نغمہ سنج دکن، کہ زد پنج نوبت بہ ملک سخن،
 چو اندر سخن نامہ تازہ کرد، جہانے ز گفتش پر آوازہ کرد،
 ہمان نامہ بگذاشت بر جا خویش، بہ سوئے حرم کرد پس رائے خویش،
 مر آن نامہ آن کہ در آقصاب ہند، بہ ہر جا ہی بود بس دل پسند،
 زمانہ بدان سان کہ آئین دوست، چو کیند آن نامہ را داشت دوست،
 زیاری گذشت پیچید روئے، زید را پیش گشت پر خاش جوئے،
 پس آن کہ در بند خانہ کشا، ہمان نامہ در طاق نسیان نہاد،

پس ازوے درین مدتے دیر یاز،

بہ آقصابے دکھن بہ صد برگ و ساز،

بساکس کہ ہنگامہ آراستند، "نشتند و گفتند و برخاستند،"
 پئے نامہا و تصانیف شان، دوسہ سال ازین پیش، جستم نشان،
 بدان نامہا و تصانیف ہم، پئے ذکر شان و تصانیف ہم،
 مر اندر آن جست وجوئے مواد، بدین نامہ اش اتفاق او نفا و،
 نمی داشت من از آن پیشتر، بدین نامہ و ہم ز نامش خبر،
 ز بہر تصانیف و احوال او، بسے کردم و می کنم جست وجو،
 نہ سچ از تصانیف او یافتہ، نہ از حال او، سچ بو یافتہ،
 ندیدم جز این نامہ دیگر کتاب، کہ دار و فتوح السلاطین خطاب،

ہر آنچہ کہ در باب او گفتم ازین گنج در چیدہ و سفتہ ام.
درینا چین طوطی نغمہ خوان

بدین شیوہ گام بہ ہندوستان

بہ ملک دگر گر پدید آمدے ، نوایش در آنجا نوید آمدے ؛
ز گفتش پر آوازہ بودے جہان ، سرودش برفتے کران تا کران ؛
چو فردوسی و چون نظامی ہم او ، چو سعدی و حافظ چو جامی ہم او
بہ ہر محفلے شمع محفل بدے ، ضیا گیر از ان شمع ہر دل شدے .

ولے ، چون چین بودنی بود شد

بدان سان کہ ایزد بفرمود شد

(ہمہ عاجزیم او چو رائد قضا چہ براویا و چہ برا نبیا .)

(ز تاثیر حکش بدان ہر چہ ہست ؛ سرے کو کہ از زیر چو گائش رست)
(ہمیک بہیک زیر فرمان اوست ؛ چہ ادبار دشمن چہ اقبال دوست)
(اگر دوستے را کند پاے بند ؛ و گر دشمنے را کند سر بلند)
(ہمہ محض داد است بیداد نیست ؛ و گر می کشد جائے فریاد نیست)

قضا و قدر زان سدر راہ بود

— مگر در حقش مصلحت خواہ بود —

کہ این مے چو گرہ دہ خیلے کہن در آرند در انجن ، بے سخن ؛
بدان تا چو گیرند جائے دست از آن مے بہیک جرعہ گردنست ؛

بنوشند از آن ساغر عقل و ہوش،
 بیا ساقیا، آن شراب کہن
 بیار آن مئے کو نیار و خسار
 مئے کان کند چشم پیری بصیر
 بیا ساقیا، زان دمام بدہ
 بدہ ساغرے تا سرایم غزل
 وز آن پس گویند بامے فردش
 بہ گردش در آور درین انجمن
 کندست مارا و ہسم ہوشیار
 جوان را بخشد ہنر ہائے پیر
 بہ جامے جیاتے دوام بدہ
 بہ گوش غزال سدا یم غزل بہ

غزل

چو یوشع نہ ہندی زبان باشدے
 گراؤ قدرتے بر زبان دار دے
 زبانش یکے نغمہ پرداز دے
 چو مسعود سعدش گہر بار دے
 ورش خود بہ ایران وطن بایدے
 دل خامہ اش تا بیا سایدے
 نہ زین سان یکے بیزبان آیدے
 چو شہنامہ یک نامہ آرایدے
 ہمیش چون سنائی و سعدی بہر
 اگر چند ہند آیدے زاد و بوم
 کہ خسرو، ہمان شاہ ملک سخن
 در ایرانش صد داستان باشدے
 در ایران بہ ہندوستان باشدے
 کہ راہش کران تا کران باشدے
 کہ از دے محل بحر و کان باشدے
 بہ شیراز یا اصفہان باشدے
 چو حافظ یکے خوش بیان باشدے
 زبانش چون باستان باشدے
 کہ خمسہ زیادت بر آن باشدے
 حدیقہ و ہم بوستان باشدے
 ہمانا کہ در آن آواں باشدے
 بہ ہندوستان حکمران باشدے

وگر خیزدے از دیارِ دکن،^{۳۶} ہمش خاستن آن زبان باشدے
 کہ در آن زبان بر سرِ سخن عصائی شیرین زبان باشدے؛
 بدان تاجہ ایران زہند آیدے ہمان کانِ چنین و چنان باشدے۔
 وگر زایدے مادرش، ناگزیر، ہمان زادش آن گہان باشدے۔
 کہ ہم پارسی در زبانِ مغل چو جان در تن ہندیان باشدے۔

~~~~~

گئے آدم من بہ ہندوستان کہ ہر سوست نگیس وارِ دوزبان؛
 نداند کسے پارسی را کہ چیت؛ مژا برین دور باید گریست
 کہ در پارسی نامہ پردا ختم بہ طرزِ کہن تعبیرہ ساختم۔
 مرا قدر تے نیت بر پارسی؛ گذشت است عمرم ہم از سالِ سی۔
 نہ ز اہلِ زبانم نہ دانم زبان، ولے کوششے کردہ ام بہرِ آن
 کہ از عہدِ طفلی و تا این زمان ولم می کشد متصل این زبان۔

چو مشغولِ شعرِ عصائی^{۳۷} شدم

ز شاگردی ادگرا می شدم؛

ز گفتارِ او طرح برداشتم، چو پیشینان سرِ برافراشتم؛
 بہ دل باز گفتم کہ ہنگامہ، بچینم ز اندازِ نو نامہ،
 شروع بہ ذکرِ جمیلش کنم ز نامش کیے غفلتہ افگم؛
 از آن رویکے نامہ پردا ختم پئے دوستانِ ہدیہ ساختم۔
 ہمانا درین نامہ مختصر در احوالِ دگفاراں پُر ہنر
 چراغِ بکردم بہ ہر گوشہ نگاہے بکردم بہ ہر شوشہ
 کہ تا ہوشندانِ این خوش دیار چو گردند آگہ ازین شاہکار

بدو التفاتے، کہ باید، کنند^{۳۴} تلافی، مافات، شاید، کنند،

پچیند از آن نامہ ہنگامہ، بجویند از آن نامہ خوش کامہ؛
تقاضے کشیند کار آگہان بہ نامہ و نامش بہ ہندوستان۔

زبانم بود ارچہ چون باستان

ز سرتا بہ پا اندرین داستان،

ولیکن بر آئینِ امروزہ من نہادیم سزاوار ہر یک سخن
رموز و علاماتِ ادقات را، چہ از رسمِ نقطہ چہ از شو شہا؛
بہ حسبِ معانی بیان نیز، ہمہ پارہ در پارہ آورده ام۔
ہم آیدون درین نامہ ثبت و قناد بسے بیت کانِ نیستم طبعزاد؛
دو یک بیتِ شہنامہ و خمسہ ہم در اثناے گفتار آورده ام؛
ز گفتِ عصامی بسے بیتہا بہ توسین آورده ام ہر کجا۔

آلا اے ہنر پرور این جہان،

آلا اے حریفانِ کار آگہان،

من، از فرِّ توفیق پروردگار، بدین پارسی در چین روزگار
بہ تعریفِ آن فخر ہندوستان، بسفتم آبا کامہ دوستان
درین عقد دہائے قیمت گران، چو دیباچہ، بہر آن گنجان
کہ بہت ”این ہذا لشیء عجائب“ نباشد درین دہر اور اجواب،
بہ گوشِ یگانہ بود آن کتاب، بدار دفعو ح السلاطین خطاب؛

Fullstop ۞ Punctuation ۞

Paragraph ۞ Comma, Colon, etc. ۞

عجب نے کہ بر صفحہ روزگار ^{۳۸} بہین نامہ ماند ز من یا دگار؛
 اگر چہ نماید کیے چیںز لیز، بہ نوع خودش منفرد ہست نیز،
 کہ ویباچہ ہست و منظومہ ہسم، بہ نام عصائی است موسومہ سم،
 کغم پیشکش نامہ پیش شما، وز آن پس کغم التماس دعا.

بہین نامہ

(بہ نامے کہ اول ز روم خامہ را) سر آرم بدان نام این نامہ را؛
 بہ نامے کہ نامش سیر نامہاست، بہ ذاتے کہ ذاتش درائے شناست،
 یگانے کہ دارائے کون مکان است، بلندے کہ بالائی وہم و گمان است،
 نہانے کہ بود است سر عیان، عیانے ز پیدائی خود نہان،
 همان کردگارے کہ دارائیش، همان کار سازے کہ دارائیش،
 بہ فہم و بہ علم و بہ وہم و گمان، بہیند مردم بہ قدر توان،
 بہ نام بدان نیز و بے مثال، بہ شکر بدان ہستی لایزال،
 کہ در ہا و رحمت بہان بر کشاد، طفیل کیے سید پاک زاد —
 ز دست خود اکنون نہم خامہ را، بہ نامش کغم ختم این نامہ را۔

چہار شنبہ ۲۷ ذیقعدہ ۱۲۵۵ ہجری

مطابق

۱۰ فروری ۱۹۳۷ء سیچی

منشیہ

یوش

۶۴

mind which led to his ultimate decision in 750 A.H. (1349 A.D.) to migrate to Mecca, never to see his native land again. He had no life's encumbrances and was loth to marry. Before taking final leave of Dawlatābād, he set his mind on the idea of leaving behind a souvenir in the form of a historical epic—a monument that would perpetuate his name.

The task, however, necessitated the collection and co-ordination of ample historical material. All that he had, even his own two *Dīwāns*, had been lost during the sack of Dawlatābād by Muḥammad-bin-Tughlaq. Nevertheless, he was fortunate enough to find a kind patron in the person of Bahā-ud-Dīn, the Chief Qāḍī at the Bahmanī Court in Dawlatābād. The Qāḍī was so impressed by 'Iṣāmī that he at once presented him to Sultān 'Alā-ud-Dīn Ḥasan Bahman Shāh, the founder of the Bahmanī dynasty in the Deccan (748 to 759 A.H. : 1347 to 1358 A.D.). In the course of the audience with the Sultān, 'Iṣāmī requested that he might be commissioned to poetize in Persian the history of Muslim conquest in India from Sultān Maḥmūd of Ghaznī down to his own time. The proposal having received the royal assent, he immediately set to work and in five months and nine days completed his epic, *Futūḥ-us-Salātīn*, a poetical history of India 12,000 verses in length. It was begun on the eve of 27th Ramaḍān, 750 A.H. (9th December 1349 A.D.) and completed in the morning of 6th Rabi'-ul-Awwal 751 A.H. (14th May 1350 A.D.).

'Iṣāmī's diction is very simple, his style unaffected and clear. Both for its poetry and for its treatment of history, *Futūḥ-us-Salātīn* could be ranked among the greatest works that have been produced in India. It is a work that teaches by lucid examples and by clear warning. It conveys in simplest diction 'Iṣāmī's emotions and experiences as polished by his artistic faculty.

I take the opportunity, afforded me in publishing my appreciation of this unique work, to tell my readers that the original text of *Futūḥ-us-Salātīn*, which has already been edited by me, may soon be published by the University of Madras.

A. S. U'SHA

PREFACE

'Iṣāmī Nāma is an appreciation in Persian verse of Futūḥ-us-Salāṭīn, a poetized history in Persian of the Muslim conquest of India, by 'Iṣāmī.

'Iṣāmī and his great epic, Futūḥ-us-Salāṭīn, have remained practically unknown for the last so many centuries that I deemed it desirable to introduce them to the public through the medium of this little poem. I have attempted to give therein a life sketch of 'Iṣāmī, the peculiarities of his work and his place among the Persian poets and historians of India.

"'Iṣāmī" is the family name as well as the pen-name of the author of Futūḥ-us-Salāṭīn. His full name is not traceable anywhere in his work.

Iṣāmī was born at Delhi about 711 A.H. (1310 A.D.) with a line of ancestors going back to 'Iṣām who was a Hājib (chamberlain) at the court of Nu'mān-bin-Mundhir, an ancient king of Arabian 'Irāq. One of his ancestors, Fakhrul Mulk 'Iṣāmī, held a vizierate at the court of the later Abbaside Caliphs of Baghdād, and on emigration to India was honoured with a vizierate at the royal court of Delhi during the reign of Sulṭān İltutmish.

'Iṣāmī's grandfather, 'Izz-ud-Dīn-'Iṣāmī, with whom the poet had been brought up was a Sipah Sālār (commander of the army) during the reign of Sulṭān Balban. 'Iṣāmī does not speak of his father, who perhaps died in 'Iṣāmī's childhood. When the eccentric Muḥammad-bin-Tughlaq transported summarily all the citizens of Delhi to the new capital, Dawlatābād (Deogīr) in the Deccan, about 726 A.H. (1326 A.D.), 'Izz-ud-Dīn who was by then 90 years of age and his grandson, 'Iṣāmī, a lad of about sixteen, were among them; the old man however died at the first stage in the journey at Tilpat, a place about twelve miles in the south of Delhi. 'Iṣāmī unwillingly proceeded to Dawlatābād and made his home there.

'Iṣāmī appears to have lived at Dawlatābād for about 24 years, during which period he became in many cases an eyewitness to the monstrous atrocities committed by Muḥammad-bin-Tughlaq in the Deccan. The enormity of the miseries caused to innocent subjects made a profound impression on his sensitive

'ISAMI NAMA

By

A. S. U'SHA'

University of Madras

Λ 9150100

[illegible]

454

